

Tánczos Péter*

„Egyszerre ki van adva és nincs kiadva”

Nietzsche retorikai Arisztotelész-olvasata¹

A „recenziós tartomány” rései

Friedrich Nietzsche antikvitás iránti fokozott érdeklődésének és klasszika-filológiai munkásságának köszönhetően szinte minden jelentősebb görög gondolkodóról határozott, jellegzetesen „nietzschei” képet alakított ki. Újraértelmező tevékenységének egyik legismertebb és legjellegzetesebb esete saját Szókratész-recepciója: a görög gondolkodónak a hellén kultúrában és filozófiatörténetben betöltött szerepét radikálisan átértékelte, intellektuális megítélését és karakterének jellegzetességeit egészen alternatív módon interpretálta.² Hasonló a helyzet a preszókratikus filozófusokkal: gondolataikra és jelentőségükre Nietzsche az elsők között hívta fel a figyelmet a modernitásban, és újra becsatornáztta a bölcséleti irodalom fősodrába.³ Platón esete ugyan némileg eltérő, azonban róla is összetett, a megítélés szempontjából ambivalens, ám mégis következetes képet alakított ki.⁴ Arisztotelész neve viszont feltűnően hiányzik a listáról. Szimbolikusnak tekinthető ebből a szempontból Nietzsche egyik korai, 1868-as levele, amelyben Erwin Rohdénak egy megjelenés alatt álló szövege kapcsán így ír: „... ekképp recenziós tartományom immár majdnem a teljes görög filozófia, Arisztotelész kivételével...”⁵

* A szerző a Debreceni Egyetem Humán tudományok doktori iskolájának doktorandusza; tanczos.peter@yahoo.com

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A tanulmány alapját képező előadás elhangzott a 2013. szeptember 13-án Nagyváradon, a Partiumi Keresztény Egyetemen megrendezett második ARGUMENTOR műhelykonferencián.

² Nietzsche, F.: *A tragédia születése avagy görögység és pesszimizmus*. Magvető, Budapest, 2003; uő: *Bábványok alkonya. Nietzsche kontra Wagner*. Holnap, Budapest, 2004.

³ Nietzsche, F. A filozófia a görögök tragikus korszakában. In uő: *Ifjúkori görög tárgyú írások*. Európa, Budapest, 2000, 43–130; uő: *Platón és elődei. Előadások és jegyzetek a görög filozófia kezdetéről*. Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2007.

⁴ Nietzsche: *Platón és elődei*. Id. kiad.

⁵ Nietzsche, F.: *Válogatott levelei. 1861. január – 1889. január*. Holnap, Budapest, 2008, 25.

Felmerül a kérdés, hogy mi az oka ennek a viszonylagos hallgatásnak? Minek köszönhető az, hogy miután több helyen is az alexandriai-teoretikus típus attribútumaival ruházta fel őt,⁶ mégsem ítéli el, vagy nem zárójelezi a jelentőségét? Minden jel szerint Arisztotelész egészen más gondolkodói habitust képviselt, mégis Nietzsche olykor teljes szimpátiával nyilatkozik a görög bölcselőről. *Virradat* című művében olyan „hatalmas és ártalmatlan, barátságos és békeszerető léleknek” nevezi, aki valóban az igazságot kutatta, szemben az átlagos tudósokkal, akik mindenkor csak gyógyírt kerestek a bajaikra.⁷

A határozott nietzschei ítéletalkotás elmaradása nem jelenti azt, hogy ne találánk bőségesen Arisztotelészt emlegető vagy rá hivatkozó szöveghelyeket. Ezek a passzusok azonban elsősre családást okoznak, ugyanis látszólag nem sokat árulnak el Arisztotelész filozófiájáról. Annyi mindenképpen kiolvasható belőlük, hogy Nietzsche néhány direkt kijelentésével ellentétben alaposan ismerte, és rendszeresen olvasta Arisztotelész műveit. Különösebb nehézség nélkül fel lehet állítani a releváns szöveghelyek ideiglenes típusát.

Arisztotelész mindenekelőtt forrás Nietzsche számára: a vonatkozó részletek túlnyomó többségében a görög filozófust úgy emlegeti, mint a poliszok működéséről,⁸ az antik bölcselők gondolatairól⁹ vagy például a görög hétköznapiokról szóló ismereteinek eredetét.¹⁰ Gyakran idézi Arisztotelészt egyetemi diáktársaival, kollégáival való levelezésében, hogy alátámassza érvelését egy-egy antik auktorral, vagy néha egyszerűen csak abból a célból, hogy stilisztikai-retorikai fölényre tegyen szert társai fölött.¹¹ Néha olyan jól sikerülnek ezek a szellemmel telített citátumok, hogy leveleiből (vagy más megcímezett gesztusszövegeiből) szó szerint áttemeli őket készülő műveibe.¹²

A hozzávetőleges taxonómia itt nem ér véget: a fenti három típus mellett a nietzschei szövegekben megjelenik egy másik, filozófiailag talán relevánsabb Arisztotelész-emlegetési mód is. Nietzsche nem ritkán parafrázálja meg lehetőségen szabadon, kontextusából kiragadva az antik auktor egy-két, elsősre meglepő kijelentését, mint például: „[a]z alacsony nő sohasem szép – mondta

⁶ Nietzsche, F.: *Emberi, nagyon is emberi. Könyv szabad szellemek számára*. Osiris, Budapest, 2008, 135; uő: *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe herausgegeben von G. Colli und M. Montinari*. I–XV. Deutscher Taschenbuch Verlag – de Gruyter, München, 1999, 7: 154; a továbbiakban: KSA.

⁷ Nietzsche, F.: *Virradat. Gondolatok a morális előítéletekről*. Holnap, Budapest, 2009, 266.

⁸ Nietzsche, F.: *Emberi, nagyon is emberi II*. Cartaphilus, Budapest, 2012, 172.

⁹ Nietzsche: A filozófia a görögök tragikus korszakában. Id. kiad. 61, 97, 119.

¹⁰ Nietzsche, F.: Öt előszó öt meg nem írt könyvhöz. In uő: *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2012, 23–61, 55.

¹¹ Nietzsche F.: *Kritische Gesamtausgabe Briefwechsel herausgegeben von G. Colli und M. Montinari*. I/2–II/5. De Gruyter, Berlin – New York, 1975–1980. A továbbiakban: KGB. I/2: 197, 270.

¹² KSA 7: 353; Nietzsche: A filozófia a görögök tragikus korszakában. Id. kiad. 46.

az öreg Arisztotelész”.¹³ Joggal feltételezhetjük, hogy nem pusztán szellemességből idézi ezeket a szöveghelyeket – ezt a sejtést támasztja alá, hogy rövidebb aforizmáiban rendszeresen egy-egy kérdést is felvet Arisztotelész kiragadott megjegyzéseivel kapcsolatban, amely egy új, az eredeti textustól teljesen független és kontra-intuitív értelmezést nyit meg. A *Virradat* egyik aforizmájában a következőket írja: „[n]agy zsenik gyermekein kitör az örület, nagy erényesek gyermekein pedig az ostobaság – jegyzi meg Arisztotelész. Mindezzel talán a kivételes embereket akarta házasságra ösztönözni?”¹⁴ Arisztotelész *Retorikájának* azt a passzusát, amelyben a nemes származásúak kétféle elfajzásáról, a nemes jellemnek az adott családból való fokozatos elveszéséről ír,¹⁵ Nietzsche néhány hangsúlyváltással teljesen átértelmezi, hogy aztán a megváltoztatott előjelű örület fogalmának köszönhetően felvesse a dionüszoszi eugenika lehetőségét. Az ilyen sajátos interpretatív transzformációkról a későbbiekben még lesz szó.

Arisztotelész „esztétikája” ellen

Van azonban egy egészen másféle, tematikusan behatárolható típusa is az Arisztotelész-citátumoknak és -értelmezéseknek: ezekben a javarészt az 1870-es évek legelején íródott, életében publikálatlan feljegyzéseiben Nietzsche Arisztotelész „esztétikája” ellen igyekszik fellépni. Egy-két konkrét bírálati pontot tartalmazó bejegyzést leszámítva,¹⁶ a hagyatékban maradt füzetekben leginkább csak a kritika szándékát jelzi. Könyvtervezeteiben, munkaterveiben rendszeresen szerepelnek olyan fejezet- vagy szakaszcímek, mint „Arisztotelész ellen” vagy „Arisztotelész esztétikája”.¹⁷ Más bejegyzéseiből arra lehet következtetni, hogy javarészt olyan szempontok alapján igyekezett bírálni Arisztotelészt, amelyeknek a kontúrjai majd a *Tragédia születésében* is visszaköszönnek. Kritikával illeti a dionüszoszi zene kapcsán Arisztotelész „orgiasztikus hangzásra” vonatkozó korlátozó elképzelését,¹⁸ bírálja a félelem és részvét általi megtisztulás koncepcióját, illetve a kar szerepének arisztotelészi megítélésére is megjegyzéseket tesz.¹⁹ Ezekben a megfogalmazásokban gyakran az érzelmi töltet dominál; mivel emlékeztető feljegyzésekről van szó, Nietzsche feltehetően nem tartotta szükségesnek, hogy részletesen argumen-

¹³ Nietzsche, F.: *A vidám tudomány*. Szukits, Szeged, 2003, 62.

¹⁴ Nietzsche, F.: *Virradat. Gondolatok a morális előítéletekről*. Holnap, Budapest, 2009, 206.

¹⁵ Arisztotelész: *Retorika*. Gondolat, Budapest, 1982, 128–129, 1390b.

¹⁶ KSA 7: 196, 220.

¹⁷ KSA 7: 43–44, 75, 195.

¹⁸ Arisztotelész: *Politika*. Gondolat, Budapest, 1984, 324–325, 1341a-b; KSA 7: 196.

¹⁹ KSA 1: 633, 7: 247.

tálja álláspontját. A jegyzetek műfaji jellegzetességei önmagukban persze nem magyarázzák a vázlatos megállapítások harciasságát, a nietzschei szövegértelmezői mód viszont annál inkább. Láthattuk, hogy előszeretettel emelt ki kontextusukból eredetileg mellékesnek szánt megjegyzéseket, hogy aztán önálló elemzés tárgyává tegye azokat. Nem nehéz elképzelni, hogy a fiatal Nietzsche felháborodott az olyan arisztotelészi kijelentéseken, mint például: „az igazságosság magasabb rendű, mint a zene”,²⁰

A hevesnek tűnő Arisztotelész elleni kirohanások szinte eltűnnek, át-tételes kritikává szelídülnek *A tragédia születésében*. Itt a megfogalmazás már inkább Arisztotelész követői és értelmezői ellen irányul. Ez az indirekt és szelíd bírálat leginkább két tematikus gócpont köré szerveződik: ezek egyike az a koncepció, miszerint a kar a demokratikus igazság képviselője,²¹ a másik pedig az a vita, amelynek tárgya a katarzis gyógyászati illetve morális jelentése, pontosabban annak bizonytalansága.²² Ezeknek a témaköröknek a kapcsán Nietzsche csak felveti az arisztotelészi vonatkozást, de kizárólag csupán a modern interpretátorokat támadja.

A módosítás és árnyalás oka lehetett pusztán csak annyi, hogy itt már nem belső feljegyzésekről, hanem publikálandó és publikált műről van szó; de a változásban közrejátszhatott az is, hogy Nietzsche a kidolgozás során a saját alternatív elképzeléseihez alapot adó forrást is sokszor Arisztotelész műveiben lelte meg. Egyik hátrahagyott írása például egyértelművé teszi, hogy a számára olyan fontos „szilénoszi bölcsesség” gondolatát, vagy legalábbis annak motivikus magját a plutarkhoszi közvetítéssel fennmaradt Arisztotelész-töredékből vette át.²³ Az arisztotelészi korpusz tehát egyre inkább olyan adatbázissá alakul át Nietzsche szemében, amelyik egyaránt hordozza magában a számára igenelhető és elutasított teóriák csíráját.

Mint oly sok minden más Nietzsche életművében, ez a megítélt pozíció sem jelent végleges álláspontot, legfeljebb ideiglenes nyugvópontot. Későbbi szövegeiben hektikusan újra és újra erőre kapnak az „arisztotelészi esztétika” elleni kirohanások. Az *Emberi, nagyon is emberi* első kötetében ismét határozottan kijelenti, hogy a tragédia nem megtisztít minket az érzelmektől, hanem éppen hogy fokozza azok jelenlétét és intenzitását.²⁴ Ez a fiziológiai alapú Arisztotelész-bírálat a kései Nietzschénél egyre határozottabb kontúrt kap. A *Bábhányok alkonyában* már újra egyenesen Arisztotelésszel szemben veszi vé-

²⁰ Arisztotelész: *Rétorika*. Id. kiad. 117, 1387b.

²¹ Nietzsche, F.: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Magvető, Budapest, 2003, 70–71.

²² I. m. 212–213.

²³ KSA 1: 588.

²⁴ Nietzsche, F.: *Emberi, nagyon is emberi. Könyv szabad szellemek számára*. Osiris, Budapest, 2008, 107.

delmébe a tragikusban rejlő orgiasztikus elemet, amely „a levés örök örömét” közvetíti.²⁵ Ezt a szakaszt Nietzsche olyan lényegesnek tartja, hogy később majdnem teljes egészében áttemeli az *Ecce Homo*-ba is.²⁶ Az áttemeléseknek és önidézéseknek ez a gesztusa egyfelől jelzi a meglelt tézis időtállósága feletti örömet, másfelől az arra irányuló nietzschei hajlandóságot, hogy az új kontextusba helyezett részlet perspektivikus tűrőképességét tesztelje.

A rejtélyes Arisztotelész-idézet

Az ellentétek iménti, viszonylag tisztán kirajzolódó textúrája ellenére még mindig nem világos, hogy miként is viszonyult Nietzsche a sokféle szándékkal idézett filozófus-elődhöz. Talán érdemes a korábbiakban már jelzett, látszólag önkényesen kiragadott, bonmot-szerű értelmezések nyomán haladni.

Nietzsche hátrahagyott jegyzetei között van egy, a szokottnál is enigmatikusabb bejegyzés, amely egy rövid, német nyelvű (feltehetően) Arisztotelész-idézetből áll: „Arisztotelész: »Általában az emberek gonoszul cselekszenek, amennyiben lehetőségük van rá.«”²⁷ Nietzsche nem jelöli meg a pontos forrást, de a többi ilyen jellegű idézetből okulva, gyanítani lehet, hogy a közlés során élt fordítói szabadságával. A jegyzet környezete sem árulkodó az értelmezhetőség tekintetében, mivel a lehető leginkább heterogén közegben szerepel: többek között Pascalra, Démoszthenészre és Napóleonra vonatkozó bejegyzések között tűnik fel. Joggal merül fel a kérdés, hogy van-e bármi jelentősége ennek a szöveghelynek, illetve ha igen, ki lehet-e olvasni belőle bármi lényegeset?

A hátrahagyott jegyzetekben nagy számban találni ehhez hasonló, nehezen beazonosítható idézetet, bizonytalan ihletettséggű és indíttatású kommentárt. Derrida is felhívja a figyelmet *Éperons* című szövegében az ilyen feljegyzések értelmezési nehézségeire (egy a mienknél sokkal rejtélyesebb idézet kapcsán),²⁸ hogy aztán, talán nem túlzás ezt állítani, ő is engedjen az interpretációs kísértésnek.²⁹ Derrida termékenynek bizonyuló kísérletén felbátorodva, lehet, hogy mégis érdemes lenne óvatosan megfejteni az enigmatikus Arisztotelész-idézet jelenését és kontextualizálni annak jelentőségét. Egyelőre fogjuk fel úgy ezt a bejegyzést, mint az aforisztikus Arisztotelész-átértelmezé-

²⁵ Nietzsche, F: *Bárányok alkonya. Nietzsche kontra Wagner*. Holnap, Budapest, 2004, 106.

²⁶ Nietzsche, F: *Ecce Homo*. Göncöl, Budapest, 2003, 68.

²⁷ KSA 9: 373. Saját fordítás; az eredeti szöveg: „Aristoteles: »im Allgemeinen thun die Menschen das Böse, wenn sie es können.«”

²⁸ Vö. „Megfeledektem az esernyőmről.” Derrida, J.: *Éperons*. Nietzsche stílusa. *Athenaeum*, I. köt. 3. füzet, 1992, 172–213, 200.

²⁹ Derrida: i. m. 200–206.

sek vagy -kiforgatások egy különösen tömör változatát. Maga az idézet sokkal inkább nietzschei, mintsem arisztotelészi hangvételűnek tűnik; ezért inkább Nietzsche egyéb szövegeiben kezdjük kutakodni!

Nietzsche a feljegyzéseiben, műveiben és leveleiben Arisztotelész értelkezései közül még a *Poétikánál* is gyakrabban hivatkozik a *Retorikára*. Ennek a szövegnek az alapos ismeretéről nemcsak retorikai tárgyú előadásvázlatai tanúskodnak (amelyekben Cicero releváns művei mellett erre a könyvre hivatkozik a legtöbbször), hanem leveleiben is beszámol róla, hogy rendszeresen olvassa és interpretálja a szöveget.³⁰ Ha alaposabban megnézzük a *Retorika* szövegét, találunk egy, a nietzschei bejegyzésre emlékeztető mondatot: „[É]s akiknek hatalmában áll igazságtalanságot elkövetni, félelmetesek azok számára, akikkel szemben elkövethetik, az emberek ugyanis többnyire elkövetik az igazságtalanságot, ha módjukban áll”.³¹ Semmiféle konkrét bizonyíték sem áll rendelkezésünkre, amely azt támasztaná alá, hogy ez a mondat lenne a nietzschei idézet inspiráló forrása. Különösen azért válik nehézkessé a kapcsolat bizonyítása, mert Nietzsche jegyzetei között nem szerepel a mondat első fele, hanem csak a csonka második rész, sőt, abban is egy hangsúlyos eltérés mutatkozik. Az a tény azonban, hogy az arisztotelészi igazságtalanságból, helytelenségből Nietzschénél egyenesen gonoszság lesz, paradox módon éppen alátámasztja a két szöveg közötti kapcsolatot. A módosítás tükrében érthetővé válik az elhagyás: Nietzsche talán ebbe a nem is olyan apró változtatásba sűrítette bele az egész arisztotelészi állítás számára érdekes, potenciális konnotációit.

A találgatásoktól és a valószínűségtől függetlenül, amennyiben mégis feltételezzük, hogy ez az arisztotelészi kijelentés a bejegyzés forrása, annyi bizonyos, hogy a transzformáció ténye nem mond ellent a direkt kapcsolatnak, hiszen az egyáltalán nem idegen a nietzschei gyakorlattól. Ebben az esetben az eredeti, némiképp rezignált hangvételű etikai megállapításból egy affirmatív, a hatalom akarásával kontextusba állítható kijelentés keletkezett. Ha van köze egymáshoz a két szöveghelynek, abban az esetben Nietzsche saját kritikai attitűdjét fedezte fel az arisztotelészi sorokban, melyből aztán egy igenlő állítást kreált. Ez a saját megközelítést visszavetítő ártértelezés lehet a kulcsa Nietzsche Arisztotelészhez fűződő viszonyának.

Hasonló értelmezői transzformáció számos helyen megjelenik az életműben, például Nietzsche az *Antikrisztusban* a részvét keresztény felfogása kapcsán is meglepő módon hivatkozik Arisztotelészre: „[m]int tudjuk, Arisztotelész a részvétben egy beteges és veszedelmes állapotot látott, mondván az embernek jót tenne, ha időnként hashajtót használna: a tragédiát értette

³⁰ Nietzsche, F.: *Retorika*. In Thomka B. (szerk.): *Axi irodalom elméletei* IV. Jelenkor, Pécs, 1997, 5–49, 11, 15–26; KGB II/5: 6, 244.

³¹ Arisztotelész: *Retorika*. Id. kiad. 101, 1382b.

úgy, mint hashajtót”.³² Miközben a *Poétika* szövegelyét a keresztény részvét bírálatához használja fel, s ezáltal egészen új konnotációkkal ruhazza fel azt, az idézet végén visszakanyarodik az eredeti kontextushoz, és vesszőparipáját felidézve beleilleszt egy parodisztikus elemet is. A kisajátító értelmezés és a paródia ilyen elegyítése utalhat nagyfokú önreflexióra is. Az új kontextus dacára Arisztotelész máskülönben (főleg a kései periódusban) kritizált tézisét itt sem méltatja sokkal többre: a „hashajtó” metafora helyett Nietzsche a „felgyülemelés” kivágására alkalmas „szike” trópusát ajánlja használatra.³³

Retorikus hasonlóság: a metafora túlsága

Az eddigiek alapján már van okunk feltételezni, hogy Nietzsche valamiféle relatív hasonlóságot fedezett fel saját munkássága és Arisztotelészé között, amelyet ironikus transzformációkkal, túlzó értelmezésekkel tett láthatóvá. Egy ilyen kapcsolat nyomait keresve célszerűnek tűnik visszakanyarodni a figuratív nyelv kérdéséhez.

Nietzsche *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben* című híres, hátrahagyott esszéjében az észlelés és gondolkodás metaforikus természetéről értekezik. Világhoz való viszonyunkat alapvetően egy metaforikus viszony jellemzi: „[i]degi ingernek először egy képbe való átvitele! – első metafora. Majd a kép egy hangban leutánozva! – második metafora. És minden alkalommal teljes átugrása az adott szférának, bele egy egészen más és új szféra kellős közepébe.”³⁴ Ahogyan az emberi percepciót egészében átszövi a tropikus közvetítés, úgy az állítólagos intelligibilis szféra is figuratív eredettel rendelkezik. Nietzsche a rögzített fogalmakat is metaforákként, csak éppen megkövült, elhasználódott metaforákként jellemzi.³⁵ Egy másik, hátrahagyott jegyzetében így ír erről:

[...] a megismerés nem akarja érvényesnek elfogadni az átvitelt, hanem metaforák és következtetések nélkül akarja megragadni a benyomást. Ebből a célból petrifikálják: a fogalmak befogják és behatárolják a benyomást, azután megölik, megnyúzzák, és fogalomként mumifikálják, hogy megőrizhessék. Csakhogy »voltaképpen« kifejezések nincsenek, és *nem létezik metaforát megkerülő, voltaképpen megismerés.*³⁶

³² Nietzsche, F.: *Az Antikrisztus*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2007, 15.

³³ Uo.

³⁴ Nietzsche, F.: *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*. In uő: *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2012, 5–21, 10–11.

³⁵ I. m. 15.

³⁶ Nietzsche, F.: *Platón és elődei. Előadások és jegyzetek a görög filozófia kezdeteiről*. Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2007, 421.

Nietzsche fenti gondolatmenete egy sajátos analógiát nyit meg Arisztotelész felé, akit szintén szoktak pán-metaphorista jelzővel illetni. Derrida *A fehér mitológia* című munkájában utal rá, hogy Arisztotelész a metaforát az összes szóalakzat általános formájának tartotta, és ezt a retorikaelmélettel foglalkozó későbbi szerzők felrótták neki.³⁷ Nála tulajdonképpen minden lehet metafora, ami nevesíthető, minden olyan szóból lehet metafora, amely nem áll ellen a nevesítésnek.³⁸ Erre az arisztotelészi jellegzetességre a retorikai előadások tanúsága szerint Nietzsche is felfigyelt.³⁹ Természetesen nagy a szakadék a nietzschei pán-metaphorizmus és az olyan eljárás között, mely során Arisztotelész az alakzatokat, mint például a hasonlat, a metafora alá szubszumálja. A metafora szerepének szokatlan kiterjesztése azonban a rokonság érzetét kelthette Nietzschében, utólag interpretálhatta úgy saját koncepcióját, mint az arisztotelészi teória szubverzív átalakítását, tendenciózus túlságát.

Antropológiai hasonlóság: mimézis és mimikri

Ennél a potenciális kapcsolatnál és különbségnél jelentősebb az a lehetséges transzformatív reláció, amely az utánzás kérdése kapcsán vehető fel a két szerző között. Arisztotelész a *Poétikában* a mimézist sajátos antropológiai vonásként jellemzi: az ember a legutánzóbb természetű lény, és kezdetben éppen az utánzás révén tanul a világról.⁴⁰ Ebből levonható az a következtetés, hogy a fenti koncepcióban kapcsolat áll fenn az értelem és az utánzás között.⁴¹ Nietzsche a már említett esszéjében szintén sajátos emberi vonásként jellemzi az utánzást, pontosabban az alakoskodást (*Verstellung*) vagy mimikrit, amely nála is összeköthető az értelemmel, csakhogy itt ez a viszony egy hiányosságból fakad:

Az intellektus, mint az individuum önfenntartásának eszköze, legfőbb erőit az alakoskodásban bontakoztatja ki; mert ez az az eszköz, amellyel a gyengébb, kevésbé robusztos individuumok fenntartják magukat, azok, akiktől megtagadtatt, hogy a létért való küzdelmet szarvakkal vagy éles ragadozó fogazattal vívják.⁴²

³⁷ Derrida, J.: *A fehér mitológia. A metafora a filozófiai szövegben*. In Thomka B. (szerk.): *Az irodalom elméletei* IV. Id. kiad. 5–102, 39.

³⁸ I. m. 42.

³⁹ Nietzsche: *Retorika*. Id. kiad. 44–49.

⁴⁰ Arisztotelész: *Poétika*. In uő: *Poétika, Kategóriák, Hermeneutika*. Kossuth, Budapest, 1997, 7–59, 11, 48b.

⁴¹ Derrida: *A fehér mitológia*. Id. kiad. 47.

⁴² Nietzsche: *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*. Id. kiad. 8.

Az utánzás Nietzsche-nél pejoratív melléközőkkel gazdagodott: ámitás, megtévesztés és igazodás lett belőle. Egy másik jegyzetében így fogalmaz: „[u]tánzás minden összehasonlítás (ösgondolkodás). A fajok a valamennyire is hasonló példányok erőteljes utánzása révén alakulnak ki, vagyis hogy a többiek utánozzák a legnagyobb és legerősebb példányt. Valamiféle második természet kinevelése utánzás révén”.⁴³ Bár nála is az intellektus forrása az utánzás, voltaképpen az mégis az (egykori) gyengeség szimptomája. Erre a kétes értékű eredetre Nietzsche szerint nem cáfolnak rá az emberi faj eddigi eredményei: a *Báhványok alkonyában* megfogalmazza anti-darwini hitvallását – valójában mindig a gyengék győznek, mert a gyengék ravaszabbak, mivel rákényszerülnek az alkalmazkodásra, a mimikrire.⁴⁴ Az utánzó alkalmazkodás, amely az emberi nem jellegzetes vonása, nem az erősek, hanem a gyengék szokása.

Arisztotelésznél és Nietzsche-nél is megtalálható a metafora, az átvitel felértékelése, amely nem választható el egészen az utánzás antropológiai jelentőségének szintén közös hangsúlyozásától. A két gondolkodó elmélete közötti hasonlóságoknál azonban sokkal fontosabbak a különbségek, a nagyon is hangsúlyos elmozdulások, torzítások. Az analógiákhoz képest az azokhoz kapcsolódó transzformációk sokkal többet árulnak el Nietzsche Arisztotelész-képéről.

Előképkereső önértelmezés: Arisztotelészhez képest...

Nem annyira a gyenge teoretikus analógia ténye az érdekes, hanem az a viszonylag titokban tartott érdeklődés, amelyet Nietzsche mutatott Arisztotelész irányába, illetve az a bűvópatakszerűen megjelenő önértelmezési tendencia, amelyben a görög gondolkodóhoz mérte magát. Az eddigiekben tárgyalt nézetek összefoglaló, egyik leginkább nagyszabású gondolatát (amelynek arisztotelészi inspiráltsága csekély mértékű lehetett), kifejezetten az antik előd egyik megállapításához képest tárgyalja:

Egyáltalán nem létezik a nyelv nem-retorikus »természetessége«, amelyre apellálhatnánk: a nyelv maga a szintisztna retorikai fogások eredménye. Az az erő, amelyet Arisztotelész retorikának nevez, amely minden dologban megleli és érvényesíti azt, ami hat és benyomást kelt, és egyúttal ami a nyelv lényege is: ez éppoly kevésbé vonatkozik az igazra, a dolgok *lényegére*, mint a retorika, nem tanítani akar, hanem szubjektív izgalmat és felfogást átvinni másokra.⁴⁵

⁴³ Nietzsche: *Platón és elődei*. Id. kiad. 420.

⁴⁴ Nietzsche: *Báhványok alkonya*. Id. kiad. 67.

⁴⁵ Nietzsche: *Retorika*. Id. kiad. 21.

Nietzsche ezen a ponton meg is határozta teoretikus pozícióját Arisztotelészhez képest: a fő különbség kettejük között, hogy ő továbbment, a nyelv egész tartományára kiterjesztette a retorikai természet feltételezését. Azt az elképzelést, hogy szillogizmusokkal eljuthatunk az Igazsághoz, hogy szükségszerű és befejezett következtetésekkel hozzá lehetne férni valamilyen bizonyossághoz, Nietzsche elveti, és az enthüméma mint csonka szillogizmus hiányait mutatja ki a logika világában is. A nietzschei genealógia kihasználja ennek az igazságnak a származtathatóságát, levezethetőségét,⁴⁶ és ki akarja mutatni annak értéktelen eredetét.⁴⁷ Ezzel azonban a retorika nemcsak az általános nyelvelméletbe és a logikába tör be, hanem a magánéletbe, az individuuum intim közegébe is.

Az arisztotelészi értelemben vett retorika azáltal, hogy bizonyos hiányosságokkal bírt, hogy a meggyőzés erejére volt kénytelen támaszkodni, egyféle többletre is szert tett: a választás lehetőségére. Az evidencia retorikus vesztesége a döntés hozadéka lett. Arisztotelész így fogalmaz:

A rétorika feladata az, hogy olyan ügyekkel foglalkozzék, amelyekben tanácsot kell adnunk [...] Csak olyan esetekben tanácskozunk, amelyek kétféleképpen foghatók fel. Azokról a dolgokról, melyek másként nem lehettek, nincsenek és nem lesznek, senki sem tanácskozik, ha helyesen értelmezi őket, mert nincs választási lehetőség.⁴⁸

A nietzschei kiterjesztés eltörli az ezzel járó sajátos közösségi teret, és interiorizálja a retorikait: így megszűnik a tudás (vagy értelem) és a nyelv közötti határ. Akár erre a változásra is utalhat Nietzsche egyik újabb Arisztotelész-értelmezése: „[a]hhoz, hogy egyedül éljen valaki, állatnak vagy istennek kell lennie – mondotta Arisztotelész. A harmadik eset hiányzik: mindkettőnek kell lennie, vagyis – *filozófusnak*”.⁴⁹ Ösztön, közösség és tiszta tudás szétválasztható hármassága ezzel megszűnt, és felbukkant az animalitást és a megismerést a figuratív nyelvben szintetizáló gondolkodó alakja. A magány hübrisze, blaszfémikus jellege zárójeleződik, és megnyílik az egyedüllet antropológiai dimenziója.

⁴⁶ Vö. Arisztotelész a bizonyosság és szükségszerűség befejezettséggel való kapcsolatáról. Arisztotelész: *Rétorika*. Id. kiad. 16, 1357b.

⁴⁷ Nietzsche: *A vidám tudomány*. Id. kiad. 97–101.

⁴⁸ Arisztotelész: *Rétorika*. Id. kiad. 14, 1357a.

⁴⁹ Nietzsche: *Bálványok alkonya*. Id. kiad. 9.

Az eltorzított maszk

Míndezek után sem vált egyértelművé, hogy pontosan milyen hatással lehetett Arisztotelész Nietzschére, de jelen kísérletnek nem is a hatástörténeti összefüggés felvázolása volt a feladata. Csupán annak a jelenségnek a bemutatását célozta meg, hogy a német filozófus szívesen mérte magát antik elődjéhez, illetve, hogy Nietzsche előszeretettel interpretálta saját elképzeléseit Arisztotelész szubverzív, kiforgatott átértelmezéseként. Talán nem túlzás azt állítani, hogy néha, meghatározott időszakokra Arisztotelész alakja is Nietzsche egyik maszkjává vált (ha nem is a legjelentősebbek egyikévé). Ez a maszk a „hatalmas lelkű” tudósé volt, s ezt az álarcot néha Nietzsche nagyon is szívesen öltötte magára.⁵⁰

Nietzsche ezt az elődjéhez való polemikus viszonyulást lejegyezni még igen, de kiadni már nem kívánta. Egyik, 1870-es Wagnernek címzett levélében ezt írja: „[...] Arisztotelész mondja saját ezoterikus írásairól, »egyszerre ki van adva és nincs kiadvá«”.⁵¹ Ez a megállapítás bizonyos megszorításokkal Nietzsche releváns szövegrészleteiről is elmondható.

⁵⁰ Nietzsche, F.: *Adalék a morál genealógiájához. Vitáirai*. Holnap, Budapest, 1996, 7–8.

⁵¹ Nietzsche, F.: *Richard Wagnernek, Georg Brandesnek és Jacob Burckhardtnek írt összes levelei*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008, 13.